

ANALYSIS OF THE DYNAMICS AND TENDENCIES OF BASIC INDICES WHICH CHARACTERIZE THE PERSONAL PEASANT ECONOMIES IN THE NEAREST PROSPECT AS A BASIC PRODUCER OF AGRICULTURAL PRODUCT AND KEY SPHERE OF EMPLOYMENT OF RURAL POPULATION

Проаналізовано динаміку та тенденції основних показників, що характеризують стан особистих селянських господарств. Визначено їх пріоритетне значення та необхідність існування у найближчій перспективі як основного виробника сільськогосподарської продукції та ключової сфери зайнятості сільського населення.

The dynamics and tendencies of basic indexes which characterize the personal peasant economies is analysed. Their priority value and necessity of existence is certain in the nearest prospect as a basic producer of agricultural product and key sphere of employment of rural population.

Протягом 90-х рр. ХХ ст. через збитковість сільськогосподарських підприємств усіх форм господарювання та дію несприятливих факторів соціального характеру значно активізувалася трудова діяльність селян у приватному секторі сільських поселень.

Господарства населення посідають важливе місце в аграрній економіці і відіграють важливу роль у забезпеченні продовольчого ринку. З одного боку, вони стали для багатьох селянських сімей основним джерелом формування доходів і продовольчих ресурсів, а з іншого – є компенсаційною формою господарювання, яка в період економічної кризи стримує спад виробництва сільськогосподарської продукції у країні. Ця форма господарювання виявилась найбільш пристосованою до умов перехідного періоду.

Значну увагу розвитку господарств населення в Україні розглянуто в роботах П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка, Д. Ф. Крисанова, П. М. Макаренка, О. М. Шпичака, О. М. Онищенко та інших вчених. В їхніх роботах висвітлено питання взаємодії селянських господарств із суспільним сектором і визначено шляхи його розвитку. Соціально-економічні проблеми праці та зайнятості в особистих господарствах населення розглянуті в працях В. С. Дієсперова, В. В. Юрчишина, Л. О. Шепотько, І. Ф. Маланюка.

Метою дослідження є економічна оцінка розвитку виробництва та зайнятості в господарствах населення.

Від початку 90-х рр. минулого століття зайнятість в країні суттєво знизилась внаслідок скорочення виробництва. Люди масово вивільнялися із сільськогосподарських підприємств при тому, що населення недоодржує, недоспоживає найбільш цінних продуктів. Крім того, вивільнилась певна кількість працівників там, де мала місце прихована форма безробіття. Скорочення штатів у підприємствах призвела до переміщення значної частини виробництва в особистий сектор. Серед чинників, що зумовили стабільність господарств населення в умовах економічної кризи, можна виділити наступні.

1. Нерозвиненість ринкової інфраструктури села і відсутність більшості видів продовольства у сільській торговельній мережі змушує селянина займатися вирощуванням сільськогосподарської продукції в особистому господарстві.

2. Мінімальна залежність економіки особистого селянського господарства від ринку. Через натуральний або напівтоварний характер виробництва і використання в основному ручної праці потреби особистих господарств населення у грошових коштах незначні.

3. Менша залежність виробництва в господарствах населення, порівняно з великими сільськогосподарськими підприємствами, від цін на сільськогосподарську продукцію і засоби виробництва, коротко- і довгострокових кредитів для відшкодування міжсезонної нестачі грошових коштів і покриття потреби в капітальних вкладеннях, розміру банківського відсотка, субсидій і дотацій.

4. Компактність розташування присадибних ділянок і тваринницьких приміщень в особистих господарствах населення біля житла їх власників, що дає значну економію часу на пересування до місця роботи, можливість постійного контролю за станом посівів і догляду за тваринами.

Виробництво і зайнятість у господарствах ...

5. Нескладна організація виробництва з мінімальною кількістю осіб, що дозволяє застосовувати примітивні знаряддя праці і поєднувати функції управління, постачання, збуту, прийняття технологічних рішень.

6. У період масового безробіття на селі як наслідок кризових явищ особисте селянське господарство стало центром трудової активності працездатного населення, важливим джерелом постачання необхідних продуктів харчування і грошових коштів [1, с. 45].

Оскільки жителі сільської місцевості складають основу зайнятих у сільськогосподарських підприємствах, а сільське населення Чернівецької області становить 58,4% від загальної чисельності, тоді як по Україні – 31,8%, його трудовий ресурс у 2008 р. оцінювався в 301,2 тис. осіб [2, с. 74]. Структурні, виробничі та організаційно-економічні процеси, які відбувалися починаючи з 1990-х рр. і до сьогодні змусили сільських мешканців працювати у особистих господарствах на умовах первинної зайнятості.

Саме ця форма господарювання нині є основною, що пояснює різкі динамічні зміни зайнятості 2000–2008 рр. у Чернівецькій області та інших регіонах (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка чисельності зайнятого населення області, тис. чол.

	Рік						2008 р. до 2000 у %
	2000	2004	2005	2006	2007	2008	
Зайняте населення, всього	300,2	453,4	361,7	363,4	376,0	381,0	126,9
У т. ч. сільське господарство, мисливство, лісове господарство	80,3	102,1	105,6	103,1	102,4	102,2	127,2
Кількість найманих працівників	49,1	24,9	20,9	18,3	15,1	14,3	70,8
У т. ч. в сільськогосподарських підприємствах	40,7	16,8	13,3	11,4	8,5	6,8	16,7
Зайняті в ОСГ	31,2	77,2	84,7	84,8	87,3	87,9	181,7

Як видно з табл. 1, чисельність зайнятих у сільському господарстві збільшилась з 2000 до 2004 рр. у 1,5 разу. Це пов'язано із внесенням змін до інструментарію проведення обстеження (затвердженого наказом Держкомстату України від 15. 10. 2003 р. № 344). Раніше для віднесення до категорії зайнятих необхідно було відпрацювати протягом обстежуваного тижня не менше 4 год., а в особистому селянському господарстві – не менше 30 год. При впровадженні нової програми вибіркового обстежень зайнятими економічною діяльністю вважаються особи, які працювали впродовж обстежуваного тижня хоча б одну годину для категорії зайнятих в особистих селянських господарствах з метою ринкової реалізації виробленої продукції [2, с. 12]. При збільшенні чисельності зайнятого населення, частка зайнятих у сільському господарстві в загальній їх кількості залишається стабільною. Кількість найманих працівників скоротилася у 3,4 разу. Натомість швидкими темпами підвищується чисельність зайнятих в ОСГ.

Від середини 1980-х рр. площі земель у володінні і користуванні громадян весь час розширювались. Так, якщо у 1983 р. площа сільськогосподарських угідь у особистих селянських господарствах Чернівецької області складала 59,3 тис. га, у 1990 р. 62,5 тис. га. За період 1990–2008 рр. відбулося значне зростання земельних наділів, які обробляються господарствами населення (табл. 2).

Площі угідь у користуванні сільськогосподарських виробників, тис. га

	Рік			
	1990	2000	2007	2008
Всього сільськогосподарських угідь	471,8	458,4	451,7	449,6
Сільськогосподарські підприємства	410,3	239,3	113,4	87,5
Особисті селянські господарства	62,5	219,1	338,3	362,1

Як видно з даних таблиці, площа сільськогосподарських угідь у особистих селянських господарствах за період 1990–2008 рр. зростає у 5,8 разу, і навіть за останній рік – на 7%, тоді як використовувані площі сільськогосподарських підприємств скоротилися у 4,7 разу, і за останній рік – на 6,5%.

У Чернівецькій області вища порівняно із Україною частка господарств населення у площі сільськогосподарських угідь, в Україні у 2000 р. вона становила 22,2%, а в 2007 р. – 42,7%, тоді як в області – 47,8% та 74,9% відповідно. Розширення земельних наділів господарств населення призвело до збільшення обсягів валової продукції у даному секторі (табл. 3).

Незважаючи на глибоку економічну кризу 1990–2000 рр., особисті селянські господарства, на відміну від суспільного сектора збільшили виробництво. Порівняно із 1990 р. у 2000 р. по всіх категоріях господарств обсяги виробництва валової продукції зменшилися на 38,1%, а в період із 2000 р. по 2008 р. – збільшилися у 1,2 разу. Водночас у сільськогосподарських підприємствах обсяги валової продукції за досліджуваний період зменшилися у 3,9 разу. Господарства населення, починаючи з 2000 р. займають пріоритетне місце у виробництві продукції, як рослинництва так і тваринництва. Вони більш ніж на 80% забезпечують населення області сільськогосподарською продукцією. Натомість у середньому по Україні частка господарств населення в загальному обсязі скорочується, в 2000 р. ними вироблено 66% продукції, а в 2008 р. цей показник становить 54%.

Структура виробництва у господарствах області, %

	Рік			
	1990	2000	2007	2008
<i>Валова продукція сільського господарства</i>				
Сільськогосподарські підприємства	59,2	16,5	15,4	19,9
Особисті селянські господарства	40,8	83,5	84,6	80,1
<i>Валова продукція рослинництва</i>				
Сільськогосподарські підприємства	66,4	21,7	12,1	17,7
Особисті селянські господарства	33,6	78,3	87,9	82,3
<i>Валова продукція тваринництва</i>				
Сільськогосподарські підприємства	53,7	10,8	18,8	22,1
Особисті селянські господарства	46,3	89,2	81,7	77,9

Особисті селянські господарства Чернівецької області виробляли відносно більші обсяги продукції ще і в радянські часи. За період 1976–1980 рр. частка господарств населення в загальному виробництві становила 43,5%, а в Україні 28,0%, за період 1981–1983 рр. ці показники склали відповідно 46,4% і 28,7%.

Виробництво і зайнятість у господарствах ...

Господарства населення області сьогодні займають пріоритетні позиції у виробництві продукції тваринництва і деяких видів рослинництва (табл. 4). Із нарощуванням обсягів виробництва та зниженням їх у сільськогосподарських підприємствах, ОСГ стали основними виробниками деяких видів сільськогосподарських культур: картоплі, овочів, плодів та ягід, питома частка яких у загальному виробництві складає 90%. І лише ячне виробництво з 2007 р. стає пріоритетним для сільськогосподарського виробництва.

Таблиця 4

Виробництво сільськогосподарської продукції

	Рік				2008 р. у % до 1990
	1990	2000	2007	2008	
Зернові культури, всього тис. т	581,9	325,9	413,5	480,0	82,4
у т. ч. ОСГ, тис. т	70,1	163,2	292,7	284,5	405,8
Картопля, всього тис. т	386,9	418,1	510,7	460,6	119,0
у т. ч. ОСГ	268,5	411,2	507,5	458,8	170,8
Овочі, всього тис. т	123,9	146,2	196,1	190,2	153,5
у т. ч. ОСГ	49,5	139,0	193,1	185,2	374,1
Плоди та ягоди, всього тис. т	87,0	52,6	62,3	62,1	71,3
у т. ч. ОСГ	47,8	36,4	55,3	53,5	111,9
М'ясо (у забійній вазі), всього тис. т	80,6	29,4	37,4	39,8	49,3
у т. ч. ОСГ	25,5	24,2	27,6	28,1	110,2
Молоко, всього тис. т	474,2	332,6	344,4	327,5	69,0
у т. ч. ОСГ	189,9	294,6	233,1	307,4	161,9
Яйця, всього млн. шт	265,4	183,0	329,8	358,9	135,2
у т. ч. ОСГ	160,5	180,2	207,9	210,0	130,8
Вовна, всього тонн	410	169	140	155	37,8
у т. ч. ОСГ	134	147	126	137	102,2

Таким чином, у Чернівецькій області участь господарств населення у виробництві продукції сільського господарства набагато перевищує аналогічний загальнодержавний показник. Існуюча відмінність пояснюється насамперед значно більшою густотою сільського населення (65 чол./км², по Україні – 24 чол./км²), порівняно невисоким рівнем розвитку промисловості й інших несільськогосподарських сфер економіки, високою питоною вагою населення, зайнятого в особистому господарстві, менталітетом тощо.

В ОСГ інтенсивна структура сільськогосподарських угідь, висока частка ріллі та багаторічних насаджень, які дають з одиниці площі більше продукції (у вартісному вираженні), порівняно з природними кормовими угіддями, частка яких у господарствах населення удвічі нижча, ніж у сільськогосподарських підприємствах. У 1990 р. частка ріллі у господарствах населення складала 67,7%, сінокосів та пасовищ – 4,3%, багаторічних насаджень – 28%; у 2000 р. – 59%, 33% та 7,8%; у 2008 р. – 67,6%, 25,6%, та 6,6% відповідно. Такі зрушення у структурі сільськогосподарських угідь господарств населення зумовлюють зниження їх потенційної питомої продуктивності. Крім того, в господарствах населення вища частка в посівах овочів і картоплі, яка складає у 2008 році 17,6% та 5,9% відповідно та нижча частка зернових і кормових, які дають з одиниці площі менше продукції (у вартісному вираженні) порівняно із суспільним сектором.

Характерною рисою області, яка впливає на інтенсивність виробництва в ОСГ є малоземельність, оскільки 50,7% території відноситься до передгірської та гірської частини. У середньому на одного сільського жителя припадає лише 0,85 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 0,62 га ріллі, по Україні – 2,8 га та 2,2 га відповідно.

Разом з тим, збільшення оброблюваних площ ОСГ не призвело до підвищення виробництва продукції в розрахунку на одиницю земельної площі (табл. 5).

Динаміка виробництва валової продукції в господарствах населення

	Рік				2008 у % до 1990
	1990	2000	2007	2008	
Площа сільськогосподарських угідь, тис. га	62,5	219,1	338,3	362,1	579,3
Валова продукція (у порівняльних цінах 2000 р.) млн. грн.	1077,3	1388,4	1678,8	1603,8	148,9
Вироблено продукції в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн.	1723,7	633,7	496,2	442,9	25,7

Обсяги виробництва продукції на 100 га сільськогосподарських угідь у 2008 р. зменшилися порівняно із 1990 р. майже в 3,9 разу. Розміри земельних угідь у використанні ОСГ не відповідають вимогам ефективної організації господарства, оскільки мають у підпорядкуванні земельні площі, величина яких не створює можливості їх належного використання, поліпшення, збереження та охорони. Розмір присадибних ділянок разом із земельними паями становить 1,09 га, по Україні – 1,41 га. Більшість господарств населення не може належним чином організувати ефективне відтворення належних їм земельних паїв. Насамперед це стосується відсутності можливостей створення адекватної сучасної матеріально-технічної бази, забезпеченості матеріальними та фінансовими ресурсами, володіння відповідними професійними знаннями, брак організаторських навиків, досвіду тощо.

Висока трудомісткість з переважанням ручної праці – характерна ознака господарств населення на всіх етапах їх розвитку. Так, до початку реформ у радгоспах України праця була на 65–75% механізована й автоматизована, а на спеціалізованих комплексах – на 100%. В особистих підсобних господарствах, як свідчить ряд досліджень, вона на 80–85% ручна [3, с.126].

Оцінка трудомісткості продукції господарств населення може бути тільки приблизною, орієнтовною через надто маломістку інформаційну базу. При виконанні розрахунків використовуються показники затрат праці на одиницю продукції, площі чи поголів'я у різних рослинницьких і тваринницьких виробництвах. Зрозуміло, що технології, організація ведення мільйонів господарств дуже різняться, тому розраховані оцінки мають сприйматися як середні орієнтири. Розрахунки затrudнюються ще й тим, що відсутня інформація про посівні площі всіх культур. Для розрахунку були використані норми трудомісткості, розроблені вченими Інституту аграрної економіки [6, с.28].

За розрахунками автора, інтенсивність виробництва в особистих господарствах населення Чернівецької області за період 2000–2008 рр. знизилась у 1,9 разу. Прямі затрати праці на гектар угідь у 2000 р. склали 913,9 люд.-год., а в 2007 р. – 531,2 люд.-год. Інтенсивність господарств населення в цілому є вищою ніж по Україні, де на гектар угідь затрати праці складають 432,1 люд.-год. Затрати праці в тваринницьких галузях переважають, частка яких у загальній трудомісткості складає 50,8%, в рослинницьких – 49,2%, по Україні – 45,1% та 54,9% відповідно. У 2008 р. затрати праці на гектар зменшилися і становили 481,9 люд.-год., змінилася і їх структура, так частка тваринництва становила 49,6%, рослинництва – 50,4%.

Оскільки у період аграрних трансформвань багато селян втратили роботу в сільськогосподарських підприємствах, а ті з них, які зберегли свої робочі місця, одержували мізерну зарплату, то розширення селянами власного виробництва сільськогосподарської продукції стало безальтернативним способом виживання у нинішніх складних умовах. ОСГ стало важливою сферою зайнятості сільського населення і джерелом основних та додаткових доходів більшості селян Чернівецької області.

Зосередження переважаючого обсягу виробництва у господарствах населення та частки сільськогосподарських угідь у їхньому використанні забезпечила ОСГ пріоритетне місце у сільськогосподарському виробництві області. Зважаючи на те, що в регіоні не сформовано високотоварних сільськогосподарських підприємств, функціонування господарств населення у найближчій перспективі є виправданим. Інтенсивність виробництва в ОСГ, переважання ручної праці та збільшення оброблюваних площ спричинило зниження їхньої продуктивності. Враховуючи дані фактори, виникає необхідність вживати заходів, спрямованих на розвиток та забезпечення їхнього функціонування в майбутньому.

Література

1. Свиноус І. В. Проблеми стійкості особистих селянських господарств в умовах економічної кризи // *Агроінком*. – 2008. – № 3–4. – С. 45–51.
2. Статистичний збірник України "Економічна активність населення Чернівецької області" у 2008 році. Статистичний збірник. – 96 с.
3. Дієсперов В. С. Продуктивність сільськогосподарської праці: Моногр. – К.: ННЦ ІАЕ, 2006. – 274 с.
4. Васильчак С. В., Жидяк О. Р. перспективи розвитку господарств населення у ринкових умовах // *Науковий вісник НЛТУ України*. – 2009. – Вип. 19.5. – 321 с.
5. Макаренко П. М. Моделі аграрної економіки. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 682 с.
6. Ефективність сільськогосподарського виробництва в особистих господарствах громадян (за матеріалами обстеження) / за ред. П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка, Ю. А. Лузака. – К.: ІАЕ УААН. – 2001. – 378 с.